

вчислено шляхту, обов'язану до сторожі і означено на яких „шляхах“ і „перевозах“ вона стереже. Знайшовши згадки про Чемерисів, автор не може дати собі ради з ними (Hist. jazdy с. 27—8, 67—8), але в Zamczk'ach podolsk'ich неб. Поле і в листах Бони, друкованих в Szkic'ach Пулаского найшов би він пояснення цієї справи (не кажу про збірник барських актів, бо І т. його вийшов 1893 р., і автор міг його не знати). Люстрації доповнили б відомости автора і про залоги на Україні подні-пряньській перед унією (Hist. piechoty с. 17—8).

Що до поданих в додатках документального матеріалу, то тут дуже багато інтересного, і приходиться ся лише жалувати, що автор за мало подає з того, що мав під руками, даючи часом маленькі уривки, або підраховуючи просто суму з реєстрів; такий напр. виказ пішого війська на Поділю з років 1507—1576 (Hist. piechoty с. 233), або кінного війська на Поділю й Руси з р. 1508—1556 (Hist. jazdy с. 321) лише дражнить апетит дослідника, тим більше, що автор не каже, звідки і як вивів він ці числа. Але, розумієть ся, в додатках до розправи не можна й подавати всього матеріалу, хоч би й цікавішого, in extenso, і зістаєть ся пожелати, щоб ті реєстри й рахунки військові діждали ся як скоршого опублікування. Тим часом авторови належить ся подяка й за подане ним. Так напр. в Historyi piechoty подано уривки з рахунків козацької плати XVI в. на с. 242—3 (де що подане тут в витягах, як реєстри київської залоги р. 1577 і козацького війська з р. 1581 в цілости псдав д. Яблоновский в т. XX Źródła dziejowe). В Historyi jazdy стрічаємо напр. „реєстр дворян на Поділю“ 1495 р. (с. 277), реєстри подільських рот 1540, 1548, 1552, 1558 (с. 293—6, 312), Руського воєводства 1535 (с. 298), витяги з реєстрів рот козацьких 1589—90 р. (316) і т. п.

По пляну автора за історією пішого і кінного війська мають іти — історія артилерії та інституцій і урядів військових; тут можемо менше для себе сподіватись, але все може бути немало цікавого для українсько-руської історіографії.

М. Грушевський.

Źródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI — Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego — Ukraina (Kijów — Braclaw), dział III, Варшава, 1897, ст. 736+LX.

Під сим титулом вийшла простора монографія, присвячена внутрішній історії колишніх воєводств Київського і Браславського, себто

середнього Подніпров'я і Побожа в XVI і першій чверті XVII в. (в границях Київського воєводства містилось тоді і Задніпрянщина). Відповідно пляну, прийнятому видавництвом, в поодиноких томах його подавались статистичні матеріяли, щѣ давали підставу для географічно-статистичних виводів про поодинокі землі, подаваних у вступних монографіях (територіяльний поділ і його складові частини, залюднення в його класами, осаді і власність земельна). Відповідно сьому плянови шан. автор в т. XIX дав матеріяли і розвідку про Волинь і Поділе, але для Київщини і Браสลавщини показав ся надзвичайний брак матеріялу статистичного в тіснійшій значенню: служили ним для иньших земель поборові реєстри, але тут за часи литовські їх не було, в часів польських вони почали переводитись, але заховались лише в незначних фрагментах, та й відповідно ще дуже початковому стану тодішньої колонізації сих земель дають викази дуже проблематичного значіння. Прийшло ся брак сей заповняти иньшими джерелами: автор видав в т. XX видавництва кілька люстрацій і інвентарів в XVI і XVII в., на доповнення видачих ним ще попередю — в т. V і VI видавництва, кілька реєстрів документів до деяких приватних маєтностей і кілька реєстрів військових, а в т. XXI — простору збірку реєст трибунальських актів в кінця XVI і початку XVII в., що мали послужити джерелом для історії земельної власности і колонізації. Розуміть ся, сї всі матеріяли служать важним джерелом до пізнання внутрішнього устрою, відносин і життя тогочасного, одначе для історичної статистики дають лише уривкові факти, в яких трудно, часом неможливо зробити якихось загальніших виводів. Автор відчув се сам дуже добре. Не залишивши проби викомбіновати статистичні викази залюднення і географічного розкладу його відповідно загальному пляну видавництва у вступній статі до т. XX, він сам виразно признав за ними цілком гіпотетичний характер — *względne, przybliżone, minimalne* (т. XX с. 88) і не потаїв всіх непевностей, які вони мають, називаючи деякі комбінації *hazardowna proba* (с. 85), а щоб заступити статистичні викази і дати можливо докладний образ української людности поза ними, розширив значно рами прийнятої схеми, притягнувши і обробивши в осібних екскурсах цілий ряд питань з внутрішнього устрою землі. Коли таким чином ся праця автора значно розминула ся з прийнятою схемою видавництва, то лише виграла що до своєї ріжносторонности і повности, і то тим більше, що статистичні викази, здобуті в урядових реєстрів XVI в. навіть повних і численних, все мають лише значінне приблизне і мінімальне. Наслідком вийшла простора монографія, що зайняла собою цілий останній (XXII) том видавництва *Źródła dziejowe* і подає докладний огляд території і людности Київщини й Браสลавщини XVI і поч. XVII в.

Кольонізація і внутрішній устрій середнього Подніпров'я і Побожа — території, що незабаром стала ся ареною подій, які зробили цілковитий переворот в історії східної Європи, — звертали вже не раз на себе увагу в науці. В польській історіографії багато прислужив ся в с'ім питанню Едвард Руліковський, автор кількох монографій (про повіт Васильківський, про шляхи задніпрянські) і цілого ряду важних статей, опертих по части на недрукованих матеріялах в варшавськiм *Słowniku Geograficzn'ym*, сам О. Яблоновський — розпратою про українські староства в т. V *Źródła*, виданими там і в т. VI матеріялами, не кажучи за ряд розвідок, що увійшли в теперішню працю й були для неї вступними екскурсами, а також і деякі інші письменники (як Й. Ролле, К. Пулаский і т. п.). Ще більше зроблено було київськими ученими. „Архів“ київської археографічної комісії, разом з іншими деякими київськими виданнями археографічними, послужив одним з найголовніших джерел для с'єї праці д. Я., а в історичній літературі маємо важні праці Вол. Антоновича — про Київщину XIV—XVI в., про войтів Ходиків, про овруцьке боярство, Каманіна — про початки козаччини, Лазаревського і Лучицького — для Задніпрянщини, а проф. В.-Буданов почавши від р. 1886 публікував студії з історії кольонізації України спеціально, довівши її в останнім випуску до унії Люблинської. Нарешті не можна перемовчати і деяких праць російських — як Любавського і ин. Д. Яблоновський старанно використав видрукований матеріял документальний і історіографічну літературу; як видно з цензурної марки, праця його була закінчена вже в кінці р. 1895, і се є час, *ad quem* автор міг використати літературу. Обізнаний з нею читач, переходячи працю д. Я., відчуває, що вона уложена на основі докладного ознаємлення в усім важнішим друкованим що до його предмета; я сказав — відчуває: дійсно, шан. автор дає се відчувати, а не показує всюди вразно, і тут є певна технічна вада праці: він розмірно дуже рідко цитує джерела сторонні і літературу і не все докладно, трапляєть ся напр., що він цитує актову книгу, звідки виївато документ, замісь тієї книги або статі, де його вже було надруковано (напр. на с. 371 документ 1570 р., друкований в Записках наших т. VI, с. 608 документ 1550, друкований в Архиві VIII, I) — се вправді досить рідко, частійше стрічаємо вказівки западто загальні — вказано лише том або працю без ближшого означення, або автор навіть по просту означає рік документальної звістки, сподіваючись (т. XX с. 11), що читач на основі дати самої догадаєть ся, звідки взято звістку; се могло ще б вистати при більш звістних джерелах, напр. люстрациях, але автор уживає сього способу дуже широко, і тим відбирає читачеві можливість сконстатувати ту чи іншу звістку або ширше познайомитись з нею. Автор заявляє також, що оми-

наючи полеміки, вказував літературу лише виїмково (*ibid.*); про се теж можна пожаловати, бо вказівки літератури значно улекшують перегляд питання що до його становища в науці.

Вертаючись до джерел, мусимо ще-пригадати, що автор не обмеживсь студійованнем виданого иньшими, а й сам вложив свою чималу вкладку до цієї справи виданими в т. V *Źródeł* люстраціями, описею Житомирського замка в т. VI (доперва пізнійше вона вийшла в Архиві VII т. I) і двома спеціальними томами матеріялів — XX (деякі з тутешніх документів — що до оборони — подав рівночасно майже д. Гурский в своїй історії польського війська, але в скороченнях здебільшого) і XXI. Крім того вже в самій розправі використав автор деякі невидані рукописні матеріяли (напр. уривки поборового реєстру 1571, інвентар дібр Острожських з р. 1620 і т. п.). Розумієть ся зібрані ним реєстри з трибунальських актів можна б було значно помножити студіями архивальними з актів колишньої коронної метрики і місцевих ґродів (хоч і пізнішого часу), але того вимагати не можна, і то вже багато, що автор, кажу, не лише перестудійовав видане иньшими, а й сам дав значну вкладку до зібраного перед тим матеріялу.

Короткий огляд адміністративного поділу обох воєводств і статистичні вкази числа осад і людности автор вже був подав у вступній статі до т. XX; ся коротка статя, як заповідав автор — розширена і докладнійше уарґументована — увійшла в теперішню його розправу. Крім того деяким питанням присвятив автор особні статі — як напр. про етноґрафічний склад української людности в *Kwartalnik'у Historycznym* р. 1893, про торговлю українську — в *Ateneum* р. 1895, про Баторієву реформу козачини — *ibid* р. 1896. По сих передвступних працях звів він їх результати в теперішній монографії, яку тепер і ми перейдемо розділ за розділом.

Перший розділ — „Край“ — присвячений території: автор по вступних увагах історичних і геоґрафічних (с. 1—14) переходить до огляду адміністративного поділу на округи — воєводства, повіті і староства, докладно означає їх границі і великість поверхні в милях квадратних (с. 15—46). Сей розділ, уложений відповідно схемі видавництва і поданий коротше в згаданій вступній статі до т. XX, представляє цілком самостійну роботу, де автор властиво не мав попередників (проф. В. Буданов в своїм „геоґрафічним огляді українних повітів“ — „Населеніє etc. до Люблин. уніи“ обмежив ся більш загальними увагами про положеннє повітів); можна лише пожаловати з одного боку — що автор не наводить детально тих підстав, на основі яких він сї границі уставляє, друге — що при браку карти, не означає він докладнійше граничних

пунктів і осад, які служили і йому границьними точками при усталенню цих границь¹⁾.

Розділ другий — „Оборонність“ (с. 47—92) присвячено огляду способів оборони краю; сей розділ додав автор, і цілком справедливо — з огляду на безпосередню залежність, в якій стояла колонізація від стану оборони. Він оглядає тут насамперед організацію оборони за часи литовські — замки, осади з воєнною службою, сторожу; ся справа обговорювалась уже не раз (моя розвідка про замки часів литовських, 1890, також у В.-Буланова, Пуласького etc.), що, розуміється, не уймає інтересу і теперішньому огляду автора; патомість цілком новим являється реєстр замків по унії, зроблений з звичайною у автора старанністю: шкода однак, що при тім автор на всюди вказував час укріплення (обмежуючись напр. словами: пізнійше укріплений, або й без того — напр. с. 88—9), а як і вказував рік, то не вказав звичайно, звідки ту звістку взято. З цілим натиском підносить автор той факт, що зміцнення оборони по унії залежало не від правительства (додам, що польське правительство, хто зна — чи робило тут і стіляки, скільки литовське), а від ініціативи приватної, спонуканої потребами господарськими, колонізаційними. Зауважу ще, що систему „боярщин“ з обов'язком служби автор назвав „власною“ в кн. Литовського; належало при тім застерегтись, що ся система виступила по всіх землях давньої держави Руської — в в. кн. Литовським, Московським і Польщі і, очевидно, представляла модифікацію, під впливом аналогічних потреб, явища питомого, руського²⁾.

Просторий розділ третій — „Колонізація“, присвячений разом з оглядом колонізаційного розвитку етнографічному складу людности, має особливий інтерес. Розвії колонізації до Люблинської унії оглянув вже був проф. В.-Буданов; д. Яблоновський розпоряджав, в невеликих додатках, більш менш тож сумою матеріялу і не в однім досить близько підійшов до виводів київського професора. Розуміється, робота

¹⁾ З дрібнішого зазначимо тут: Ромен автор називає Romno (с. 8); рік (с. 9) міг значити не все лише ліс; на с. 18 автор користує з друкованого польського перекладу граничного акту 1570 р., помишаючи видання з оригіялу в Архиві VIII. I; уваги про значіає „повіту“ в термінології Русько-литов. держави належить спростувати відповідно матеріялу, поданому у Любавського с. 74—7; в виязі просторони кидається ся в очи, що для території Київського повіта автор не подав власних вимірів.

²⁾ З дрібнішого: без огранічення часу не можна сказати, щоб десь на Україні жите повстало в XVI в. перший раз (с. 47); на с. 82 lapsus calami — в XIII замість XIV; досить неправдоподібно, аби Кременчук був городком половецьким (с. 83); слова Жукровського і Окольського на с. 92 належало б прийняти cum grano salis.

д. Яблоновського, переведена самостійно, лише свідчить за певність здобутих ними спільних висновків.

Д. Яблоновський підносить, що знаходи татарські мали своїм наслідком перехід частини людности з просторів степових в більш забезпечені — лісові, тим часом як друга частина приладжувалась до кочовничого — мисливського життя в степах між кочовниками; обидві частини людности становили потім головні кадри колонізаційні для степових просторів, коли буря татарська утихала. Таким часом старий елемент колонізаційний, неважаючи на бурі татарські, тримався. Він зміцняв ся приходнями — але знову з земель українських і білоруських — подіпрянських; домішка польська надзвичайно слаба. Натомість автор велику вагу кладе на елементи тюркські. Свої погляди на справу сю висловив він був вже в своїй розвідці про етнографічний склад української людности і в цілیم натиском повторяє його в своїй новій праці, і то не лише в сім розділі. Початки його він виводить ще з часів передлитовських — від Чорних Клобуків (с. 400); „бродники“, „болоховці“, може навіть „севруки“ здають ся йому „врученими кочовниками мішаної крові“ (с. 100). Між іменами українної людности XVI в. — землянської, мійської, козачої (с. 107, 430 і passim), між іменами осад (68—9, 176) підносить д. Я. силу імен тюркського початку, пробує вказати тюркські елементи в побуті і мові (с. 176, 178, 356) і взагалі представляє тюркський елемент в українській колонізації дуже спільним. Такий погляд — про значну домішку тюркської крові висловляв не один д. Я., хоч лише він дав собі труду детальнійше його перевести, але — на жаль — не зістав ся при самих фактах і задалеко пішов в загальних висказах.

Що до тюркського елемента з перед татарських часів, то я тут можу повторити лише висловлене мною кілька літ тому з поводу погляду одного з російських учених (Белова, що хотів -- à pendant финській домішці в крові Великоросів надати Українцям домішку тюркську — Записки VIII, бібліогр. с. 7): про мішання Руси і Ч. Клобуків, перетворенне їх Русию на ширшу міру наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. (коли маємо останні докладніші звістки про них) свій кочовничий спосіб життя, зістають ся поганями, але в 2-ої полов. сього віку помічаємо у їх ближні звязки з Половцями й повне відокремленне від Руси; тим легше ся чорно-клобуцька колонізація могла вернути ся в степи, злившись з ордами татарськими: ніяких вказівок за неї з часів по-татарських не маємо, і трудно аби воно могло з нею jinakше стати ся; тож уважати її складовим елементом пізнійшої людности на Україні нема основи. Що тюркський елемент припливав на Україну цілий час — се певно, але на більші розміри знову нема вказівок. Автор, знаючи тюркську мову, міг би прислужити ся вказом

напевно тюркських імен в українській топографії й іменах особистих, але спосіб, яким се він робить в сій своїй праці, не може задовольнити: він майже піде не вказує тюркського пня, з якого виводить слова, лише загально висловляють ся про тюркський початок, а що сі виводи з тюркського не завжди щасливі, то й сі його вислови самі по собі не можуть мати певности: він напр. уважає тюркськими ряд народних форм календарних імен — Мехед, Мехедович (календарне Меєодий), Хурс, Фурс, Фурсович (календ. — Фирс, *Φύρρος*), Кузкевич (Кузько — календ. Косьма), Кушаш (календ. Конон), Павша (правдоп. календ. Павел — пор. Пашко, рос. Паша і літописні імена з закінченнями на ша — Ратьша, Володша etc.) — с. 107—8, 613; сюди ж може належати і Дашів — Дашко (Данило). Далі на доказ наводить він такі прізвиська, як Шульга, Кочан, Козак, Коцюб, Козуб (сюди ж з імен місцець може належати і Джурин — джура, Бугайка — бугай — с. 107--8; всі вони походять від іменників, а сі — який би не був їх пень початковий, не можуть зовсім свідчити про народність прозванного, инакше напр. всі сучасні Тютюнники показали би Тюрками. Деякі подані автором імена мають, очевидно, пень славянський — напр. Хотян, Сирот, Скобейко (с. 108), Іржищів, Іргачів (с. 178). На останку — тюркський початок деяким надано цілком припадково: так Халенські зачислені до чужаків тому, що посвячені через шлюб з вірменською родиною; незрозуміло, чому до Тюрків зачислені Мазепи (мазепи — пикатий). Тюркський пень *khutr* дає привід автору говорити про „по азійську осаджувані хутори“ (с. 178): лишаючи на боці назву, мусимо піднести, що хутір є не що иньше, як питоменне наше дворище, і автор міг би до хуторянської колонізації пригадати собі ще слова Прокопня. Так само не пізнав автор під новим іменем „атаманів“ тих самих громадських „старців“ і говорить за сліди „чужих якихось порядків“ (с. 256). Що до „*turskiego pędu w języku*“ (с. 178) українським і тюркських *objawy psychiczne w samym życiu* (с. 168), то задля цілковитої безпідставности сих здогадів і натяків нема чого над ними й розводитись.

Закінчуючи свій огляд колонізації перед унією, д. Я. констатує „скромні“ розміри її й об'ясняє се тим, що способи залюднення при татарських нападах не досягали свого. „Чого Литва не мала спромоги довести, тому по унії (1569) мала порадити докладніше Корона, вносячи нові сили“. Унію уважає він епохою в колонізації: „разом з прилученням Волини і Київів до Корони і знесенням границі з сторони Русь Червоної й Поділя, вже давнійше приналежних до Корони, мов би розчинили ся ворота міграції навіть з найдалших країв питоменої (*gniazdowej*) Польщі“ (с. 114—5).

По сїм вступі читач жеде виказу кольонізаційних заходів Коропи. Але що коронне правительство не потрудилось само коло поліпшення оборони сих країв, він прочитав вже у д. Я. перед тим. Читає він у д. Я. далі виказ українських пустинь і про їх роздавання коронним урядом, але знов таки сам автор се роздавання признає „заінавгурованим Литвою“ (с. 118), а при тїм читач мусить пригадати собі факт, піднесений самим автором, що урядові пустині не все бували в дійсности пустинями (напр. с. 99), і що попри кольонізацію санкціоновану урядом в великих розмірах існувала кольонізація самовільна, „samorzutna“ (напр. про неї ширше говорить він на с. 149, і багато ниде — 112, 156, 624 і ин.) В огляді залюднення автор признаєть ся, що не міг знайти вказівок на переселення людности самими українськими панами, хоч не має поводу бути непевним, аби таких переселень не було (с. 126)¹⁾, натомість зібрані ним факти вказують, що прихожа людність — то були втікачі „з країв лїпше залюднених, загосподарованих, але і сильнїйше притиснених виискуваннем панським“ (с. 127). Вказівки про напрями сїєї втікачки дають акти трибунальські, з них можна констатувати втікачку з сусїдних повітів волинських, подільських: „з земель широ польських або литовських ані разу“ (автор об'ясняє се тим, що втікачка практиковала ся на невеликих просторах, етапами, а ту перемїну, що не видно припливу на Україну з північних, подніпрянських країв, як то було перед унією, досить правдоподїбно об'ясняє тим, що мабуть дїдичам литовським трудно було процесуватись в трибуналі Люблинським). На останку треба ще зауважити, що навіть серед шляхти самої, в уложенних автором реєстрах, домішка польська і по унії не велика і, як підносить сам автор — головну ролю в кольонізації відіграли лятифундії — переважно руських, волинських князїв.

По тїм всїм епохальне значіння унії — де воно? що вона властиво принесла? Рух в роздаванях і урядженню лятифундій був викликаний, очевидно, самим розвитком своєвільної кольонізації і помноженнем на Україні втікачів, що представляли готовий материял для панського господарства а втікачку знову треба об'яснити розвитком панської влади в сусїдних землях, на що, як бачимо, натякнув і сам автор, хоч і застеріг ся при тїм, що причиною втікачки були не так утиски, як українські вільности, з другого боку — розвитком козачини, що безперечно (хоч сього не хоче в сїм розділі признати автор і протиставляє кольонізаційні заслуги осадчих супроти діяльности козаків — с. 123) відіграла важну ролю в розвитку кольонізації: сам автор потїм на багатьох

¹⁾ Трохи дивно, що по сїм висказї на с. 166 автор вже категорично каже про панїв, що вони „висилали туди не лише своїх осадчих польських, але й осадників“; атже фактів таких автор не найшов?...

місцях (напр. с. 159, 162, 413) констатує існування козацької самовільної колонізації, що власно вела перед тут. Зрештою сам автор констатує, що оживлення колонізаційного руху на Україні почалось ще перед унією, і се об'яснює він ліпшим станом замків господарських і — може — ослабленням Криму в середині XVI в., і се оживлення „перетрівало до самої унії 1569 р.“ (с. 99). Очевидно, верства пансько-землянська, помітивши се, пустилась випрошувати маєтности і в конкуренції з державними замками будувати свої замки, щоб на свої ґрунти людність притягати або й на готову самовільну колонізацію наложити руку; унія лише хронологічно стріла ся з сим явищем, а сама лише хіба те має значінне, що означала собою скріплення тієї еволюції суспільно-політичної, яка гнала людність в незалюднені степи.

З зроблених тут уваг міг читач переконатись, як сумлінно д. Я. констатував факти, хоч би вони розминали ся з загальнішими його поглядами. Можна пожалувати, що, власно, деякі загальні погляди його тут розійшлись з поданими ним фактами; за всім тим поданий тут загальний огляд (особливо часів по унії) дає дуже інтересний образ, значної наукової вартості¹⁾.

Розділ четвертий: „Осади“ присвячено статистиці міст і сел обох воєводств і їх відносин до поверхні; відділ сей представляє, в поширенім виді, виводи, подані автором вже в т. XX. Як зауважено було,

¹⁾ Дрібніше: певідомо, чому автор поляєську територію кладе по обох боках Дніпра, аж до Трубежа і Роси (с. 92, 100); при реєстрі осадчих на с. 124 випадало б пояснити, звідки ті імена зачерпнено, а імена білиловських осадчих виглядають дуже апокріфічно; на с. 176 автор уважає „Филиповичі“ упрощенням назви: „Хилимоновщина“. Запонуємо ще де що заразом з дальших розділів: на с. 287 автор на доказ легких селянських обов'язків наводить приклади, які кажуть що инше; на с. 306. — байбаки не становлять пожаданого зв'язу для польовання. При обчисленню ремісників (с. 327 і далі) випадало б зазначити, ще між міщанами, які тримали ґрунти для господарства, багато заразом були й ремісниками певне, що дає право значно помножати число ремісників в дійсности. На с. 386 автор помиляєть ся, що бояре-земляне обов'язані були їздити на службу лише при воєводі, а при старості — ні, — див. люстрацію житомирську з р. 1552 — Арх. VI. I с. 144, — і т. и. На с. 546 не можна згодитись з автором, мов би опозиція шляхти проти унії витекала з страху, щоб ієрархія православна, злучившись з латинською, не витворила надто сильної верстви суспільної, і ще менше — мов би „більшість“ князів, панів і землян аж до кінця війни козацьких трималась „благочестива“. До с. 559 і 567 треба зауважити, що легенда про діяльність Яцка в Києві дуже пізньої дати. На с. 563 не відомо, чим біск. Верещинський заслужив імя „широго Русина“. Грамоту Володимира Ольгеровича на с. 568 не годилось би цитувати без застережень. Легендарну і неправдоподібну генеалогію кн. Половців треба б відповідно трактовати (с. 579).

сам автор свої виводи пропонує *cum grano salis*, називає і тут обчислення сел „hazardownem“; зауважати однак годиться, що може ліпше було б зовсім не брати в рахунок ті місцевості, для яких не було зовсім відомостей, і приходилось класти довільне число осад (як на нижнім Пелі с. 215, в Миргородщині — с. 217). Що до інтересного реєстра міст і містечок, то тут, мені здається, далеко було б ліпше подавати дійсне, подане в виказах число димів, замість конвенціонального означення кляси залюднення, по схемі автора; додати ще належить, що автор в сій реєстрі не скрізь означав давність осад (напр. Печерськ, Мичеськ, Прилука, Соколець), а знову деякі подані ним скорочення без пояснення не зрозумілі.

По невеликім розділі про „Господарство взагалі“ (260—280), де автор подав кілька загальних уваг про характер господарства й його головні галузі, економічні відносини etc., навівши деякі приклади для ілюстрації (автор розпоряджав досить фрагментарним матеріалом тут), наступає просторий і дуже інтересний відділ „Людність“ (с. 281—507). Переважна (с. 281—473) частина його присвячена огляду поодиноких кляс промислово-суспільних; особливо широкі і інтересні уступи присвячені торгівлі (с. 351—384 — ся справа була перед тим обговорена автором в особній статі) і козацтву, де автор застановляє ся над початком і розвитком його. Коротше трактовано селянство — се цілком зрозуміло з огляду на те, що селянством з боку суспільного і суспільно-економічного займали ся багато вже (поважні праці Новицького, Антоновича, В.-Буданова, Любавського, Бфименкової); д. Я. звертає головну увагу на деякі питання з кругу господарства — відносини оселих до загородників, сільські промисли; наведені дані про загородників цікаві, але при їх надзвичайнім ваганню робити з них якісь загальніші виводи для інших територій, що не мають своїх виказів, досить трудно. В огляді промислів цікавий уступ, присвячений двом інтересним з огляду на історичну традицію назвам — Севруків і Болоховців (с. 318—9); згруповані тут факти ясно вказують на історичний характер сих назв (з огляду на се проба автора — на іншому місці (с. 403) — вивести назву Севруків з тюркського пня не має підстави). Далі автор зводить відомости про ремісників і взагалі промисловців і ширше застановляє ся над торгівлею, особливо заграничною; огляд сей становить нову і цінну вкладку в історію українського життя — досі ся справа звертала на себе мало уваги в науці¹⁾.

¹⁾ Тут не знайшов я слів користання з документів і істест про Жидів, виданих Бершадським, де є де що і для сих країв.

До людности посередньої між сільською й мійською. зачисляє автор боярство і козаків. Про боярство писано немало, і кілька карток, присвячених їм автором (с. 385—394), не багато дають нового. Натомість просторий огляд козацтва, хоч автор теж розпоряджає переважно фактами знаними, має чималу цікавість, з огляду на те, що ми не маємо ще докладного, ціляком наукового й критичного огляду початкових часів козацтва, і самі погляди на нього певне ще довго будуть розходитись далеко.

Автор починає від початку козацького імені і виводить його — з татарських осад в Литві, де в I-ій пол. XVI в. виступають „козаки“; відповідно тому він вважає можливим, що й на Україні початок козацтву дали татарські кольонії XIV—XV в., але ся гадка не переконує самого автора (с. 308—9) і він воліє шукати початку козацтва в Чорних Клобуках і Бродниках, думаючи, що за часи литовські „кочовники степові, безпосередні спадкоємці Торків і всяких їх побратимів, не перестаючи бути духом і обичаєм Туранцями, мішаючись все з Русію, прибрали її язик і може поверховну релігію“ і зручилися під впливом міграції руської, і се *mixtum compositum* виступило на початку XVI в., перейнявши по аналогії з козацтвом татарським — кримським назву козаків (с. 399—404).

Ся генеалогія козаків не нова: ще укладчик Воскресенького збірника літописного (під р. 1152) висловив гадку, що „Черкаси“ — то Чорні Клобуки, і ся гадка потім найшла співчуте у декотрих російських учених з 1-ої полов. сього віку, але потім виїшла з науки — бо бракує її фактичної основи¹⁾, і дуже дивно, що д. Яблоновський в своїй солідній праці, що поставила своєю метою тримати ся як близьке фактів, повторяє її — хоч не рінучо, поруч з иньшими догадками (виравді — не більше правдоподібними), але досить категоричним тоном. Як я вже вище зазначив, ми не маємо ніяких вказівок на те, що чорноклобуцькі осади на границях Русі перетривали татарський нахід і асимілювались Русю, значить і всі виводи від них козацтва — се чиста догадка. Коли автор припускає приливання руських елементів на степові границі, що, очевидно, повинні були жити в таких же обставинах як та ніби тюрська людність, і були так численні, що могли її асимілювати, то тим самим *per tacitum consensum* признав можливість витворення козацтва із самої руської кольонізації народу; імя козаків признає він

¹⁾ Розуміть ся, наведені д. Я. (на с. 405) гадки Сарніцкого і Самуєля про татарський рід і магометанську релігію козаків нічого не доводять, бо се чисті непо-
розуміння

позиченим по аналогії (с. 404), а тюркські елементи в козацтві XVI в. (не дуже — розмірно — численні) могли припливати — як і припливали — коли-небудь, отже ціла та гіпотеза чорноклобуцька і безпідставна і без потреби для об'яснення початків козацтва.

Автор далі переходить коротко відомости про козацтво і його розвій до війни 1625 р. Погляд його на козацтво в високій мірі неприхильний; налягаючи на витрясанне купецьких караванів, шан. автор забуває відповідне місце найти иньшій козацій діяльності — цілком позитивній: колонізаційній і оборонній; про неї він згадує нераз, але не робить з тих фактів відповідного ужитку, навпаки пробує якось відрізнити сю позитивну сторону від несимпатичної діяльності тих „духів неспокою“, стараючись розділити властиву козачину і обияту її іменем кольонізацію (с. 447); иньшими словами сказавши — треба б відрізнити соціально-політичні елементи козацької діяльності, що власно давали йому житеву силу і заповідали несподіваний віст, і ті зверхні форми — неформні і несимпатичні часом, в яких виступала козачина, як і всяка недисциплінована група енергічних, а мало цивілізованих ще народних елементів.

З висловлених тут автором гадок занотуємо, що він заперечує існування сталої Січи аж до Руїни, хоч, здасть ся, признає навіть можливість перебування там козацької залоги (с. 422, 459). Традиційну реформу Батория автор справедливо заперечує (с. 424—6 — ширше про се говорить в згаданій вище спеціальній статі). Можна ще зауважити, що підносячи вплив на зміцнення козацтва поступовання старостів і панів, що уживали їх сил в своїх інтересах (с. 414), автор повинен був би се достягнути і на правительство центральне, що від Жітмонта Старого почавши, від часу до часу уживало або хотіло ужити сил козацьких на ширшу міру в інтересах загально-державних. Що до проб автора вислідити етнографічно-географічний склад козацтва (с. 427—430) — на основі попису р. 1581, то вже в рецензії на т. XX (Записки т. VIII) справедливо було піднесено, що сей реєстр, уложений під час полоцької війни, з ріжних авантюриків білоруських і навіть ліфляндських, не може зовсім служити до студій над складом низового козацтва. Ще увага: автор уважає навіть в XVII в. (1617) військо запорозьке шляхецьким переважно (с. 445), і ніби заперечує присутности в рядах козацьких селянства (с. 451), але очевидно, без селянства ціла маса козацтва, яку ми бачимо вже в 1-ій чверти XVII в., не могла б з'явитись, і не заходилась би верства шляхецька коло виключення козаків з дібр приватних; та й де була лінія демаркаційна між селом і містечком в дійсности?

Огляд клас людности закінчують кілька уваг про сьвященство; тут можна занотувати, що наведені самим автором тексти про податок

„z rora i pol jego“, „z rora i z obejscia jego“ противлять ся тoлкованню автора, що податок сей (духовенство латинське його не платило) не був особистий, а ґрунтовий. Розділ закінчуєть ся обрахунком людности — в короткій формі подано його було вже в т. ХХ; обрахунок сей о стільки проблематичний, що здобуваєть ся множенням числа осад (теж досить проблематичного) на середнє, викомбіноване число димів; як і де инде, шан. автор не ўкриває непевностей, а обрахунок його все має цїкавість.

В просторім розділі семім: „Відносини земельної власности“ (с. 512—649) автор переходить маєтности королївські, духовні й приватні, подає каталоґ князїв-власників, далі — шляхти, подїливши її на власників більших, середніх і меньших¹⁾, при чім застановляєть ся над ориґінальними формами власности і господарства дрібного боярства²⁾. При реєстрі властителїв подає автор заразом відомости про земельну власність кожного рода. Доповненням до сього служить останній розділ: „Географічний розклад волостей“ (с. 650—736), де автор переходить територію воєводств по адміністративним округам, а сї останні — по доріччям і вичисляє осад, з короткими історичними вказівками (на жаль — не всюди вказуючи джерела). Сей останній розділ властиво служить коментарем до карти; за браком її (на жаль!) при розвідці автора, кожний може сей коментар на сучасну мапу переложити.

Сьпішу на сїм закінчити свої уваги; рецензія моя і так вже прибрала завеликі розміри, хоч я не порушив ще багато цікавих спостережень і гадок автора. Не в однім розвійшлись ми з автором в поглядах, але мої уваги не мали метою зменьшити наукову вартість праці. Автор на вступі заявив, що в його праці „по за виразними фактами, що самі свідчать за себе, всякі виводи, виведені з комбіновання уривкових дат, а також виводи загальнійшого характеру, можуть мати й мають лише приближне значінне — для порівняння, прикладу“ etc., і з сього боку мусимо ми брати працю автора: вся сила її полягає на надзвичайно стараннім зводї фактів, доповнених опублікованими самим автором матеріялами, уложених систематично і перегравлених в горнилі науковім для здобути можливо більшого числа відомостей і виводів про кольонізаційні й суспільно-економічні відносини краві. Автор совістно протоколував факти, не втягаючи на копито апріорних поглядів і не відсту-

¹⁾ Тут не треба було б заводити до низших клас можновладців сусіднього воєводства для того лише, що в розгляданім вони мають меньші маєтности.

²⁾ Автор тут не зовсім справедливо уважає сї форми „незвичайними вже де инде“ — їх можна слїдити, з певними відмінами, і по інших краях українсько-руських, і навіть ще досить довгий час.

паючи перед виводами, які з них виникали. Для часів від ушї до кінця першої чверти XVII в. се перша праця того рода, для суспільно-економічної історії Київщини й Браสลавщини XVI—XVII в. се найбільш повний, ріжносторонній і багатий деталями образ в науковій літературі; деякі розділи книги стають підручником для всякого рода справок, иньші --- дають ряд цікавих спостережень. З тим усім — се одна з найбільш цінних праць до історії України в середні, переходові часи, які в'являлись в останні часи в історичній літературі. *М. Грушевський.*

II. Кулишъ. — Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго (Русское Обозрѣніе, 1895, I—V).

Діяльність Пантелеймона Куліша на полі рускої історіографії не позбавлена вартости, як би хто міг гадати по численних неприхильних рецензіях і репліках на его твори. Вартість та полягає на численних матеріялах ним зібраних, або вперше ужитих для історії козаччини, оброблене ж їх, не вважаючи на деякі важні і справедливі гадки, не велику має наукову стійність задля своєї тенденційности. Перші праці Куліша були повні ентузіязму до козацкої історії та для єї багатирів, але з часом иньші історичні ідеали мелькнули перед змінливою его душею, він став прихильником відразу двох цілком собі противних напрямів в рускій історії: почав ідеалізувати і величати з одної сторони культурників польських на козацкій Україні і „собрятелів русской землі“ з другої. За такими его симпатіями мусіла йти і антипатія до тої часті руского народа, що по силам, як могла і розуміла, найбільш енергічно противилась тим двом напрямам, — до козаків. Вже в першій своїй більшій історичній творі, в „Історії возсоединенія Русь“ виступив він різко против ідеалізація козацкої старини, називаючи козаків розбитаками, що не дбали ні про свій нарід ні про православну віру, хоч тут він ще ближше тримається ся фактів і освітлює де що ново і оригінально. „Історія отпаденія Малороссія отъ Польши“ знаменує другу стадію в тім напрямі історичної діяльности Куліша і ще гострійше і безогляднійше виступає проти козаків. Але сей напрям дальше розвиває ся і в сій дальшій розвою бачимо его в останній історичній творі Куліша — в „Українських козаках і панах“, що буде предметом нашої рецензії.

Автор має замір представити історію козаччини в часах від кампанії Конєцпольського против козаків в 1625 року до руйнованя Кодака Судилою десять лїт пізнійше. Великий обсяг розвідки в порівняню до короткого періода, що студіює автор, позволяє сподіватись многих важних